

**AZƏRBAYCAN XALQININ ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI
MÜBARİZƏSİ
(1905-1906-CI İLLƏR)**

Xəqani Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
prof.khagani.mammadov@gmail.com

Açar sözlər: Milli münaqişə, “Daşnaksütyun”, soyqırım, “Difai”, “Qeyrət”, “Müdafiə”, milli hərəkət.

XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində erməni qriqoryan kilsəsi və “Daşnaksütyun” partiyası “Dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını ortaya atdılar, təşkilatlanıb hərbi dəstələr yaratdılar. Onlar 1905-1906-cı illərdə münaqişə ocaqları yaradıb, xalqımıza qarşı soyqırımı törətməyə başladılar. Bu münaqişə çoxlu qırğınlara səbəb oldusa da, Azərbaycan milli hərəkətinin inkişafını sürətləndirdi. Azərbaycan milli hərəkətinin rəhbərləri “Difai”, “Qeyrət”, “Müdafiə” və s. siyasi təşkilatlar yaradıb, xalqımızı daşnakların terror və təcavüz siyasətinə qarşı mübarizəyə səfərbər etdilər.

**БОРЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА
ПРОТИВ АГРЕССИИ АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ
(1905-1906 ГГ.)**

Мамедов Хагани

Ключевые слова: Национальный конфликт, “Дашнаксутюн”, геноцид, “Дифаи”, “Гейрет”, “Мюдафиа”, национальное движение.

В конце XIX, в начале XX веков Армянская григорианская церковь и национальная буржуазия выдвинули идею создания «Великой Армении от моря до моря», организовали и сформировали воинские части. В 1905–1906 годах они создали очаги конфликтов и начали геноцид против нашего народа. Хотя этот конфликт привел к множеству массовых убийств, он ускорил развитие национального движения. Лидеры азербайджанского национального движения создавая «Дифаи», «Гейрет», «Мюдафиа» и другие политические партии, мобилизовали нашего народа для борьбы против политики террора и агрессии дашнаков.

**THE STRUGGLE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE AGAINST
THE AGGRESSION OF THE ARMENIAN NATIONALISTS
(1905-1906)**

Mammadov Khagani

Key words: *National conflict, "Dashnaksutyun", genocide, "Difai", "Geyret", "Mudafia", national movement.*

At the end of the XIX, at the beginning of the XX century, the Armenian Gregorian Church and the national bourgeoisie came up with the idea of creating a "Great Armenia from sea to sea", organized and formed military units. In 1905-1906 they created hotbeds of conflict and started genocide against our people. Although this conflict led to many massacres, it accelerated the development of the national movement. Leaders of the azerbaijani national movement creating "Difai", "Qeyret", "Mudafia" and other political parties mobilized our people to fight against the policy of terror and aggression of the Dashnaks.

Giriş. XX əsrin əvəllərində Cənubi Qafqazda erməni millətçilərinin həyata keçirdikləri erməni-azərbaycanlı münaqişəsi "Daşnaksütyun" partiya-sının təcavüzkar siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Burada əsas məqsəd Azərbaycan türklərini bütün vasitələrlə ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxararaq həmin ərazilərdə Türkiyədən, Qacar şahlığından və digər şərq ölkələrindən köçürülmüş erməniləri məskunlaşdırmaqdan ibarət idi. Onların fikrincə ermənilərin köçürülmə planını 1905-1906-cı illərdə Rus inqilabının doğurduğu hərə-mərcliklər dövründə reallaşdırmaq daha əlverişli idi. Çünki inqilab nəticəsində çar hökumətinin başı ümumdövlət problemlərinə, inqilabın qarşısını almağa çalışdığından milli münaqişələri daha da qızışdırmağa çalışırdı.

Erməni-azərbaycanlı münaqişəsində çar hakimiyyət orqanlarının ermənilərə dəstək verməsi azərbaycanlıları da siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa, birləşməyə sövq etdi. 1906-cı ilin avqust ayında Əhməd bəy Ağayev tərəfindən "Difai" partiyasının əsası qoyuldu. ABŞ tarixçisi T.Svietoçovski "Difai"-nin Gəncədə yarandığını qeyd edirdi. Hətta onun fikrincə Gəncədə yaranmış bu təşkilata Ə.Ağayev sonradan qoşulmuşdur. [12; s. 72]

Lakin, bu fakt yanlışdır. Çünki «Difai»nin Gəncə (Yelizavetpol) şöbəsi geniş fəaliyyət göstərsə də, partiya Ə. Ağayevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yaradılmışdır. [1; f. 62, v. 164] Partiyanın bütöv adı «Qafqaz ümum-müsəlman ittifaqı» «Difai» olsa da, o, qısaca olaraq «Difai» kimi tanınmışdır. Arxiv sənədləri M. Ə. Rəsulzadənin də «Difai» sıralarında olduğu göstərilir. [1; f. 524, v. 10]

«Difai» partiyası 1909-cu ilə (Ə. Ağayevin Türkiyəyə mühacirət etdiyi dövrə qədər) qədərki fəaliyyəti müddətində Azərbaycan xalqının daşnakların terrorundan müdafiəsində, onun qüvvələrinin səfərbər olunmasında ciddi rol oynamışdır. Partiyanın yaranmasının əsas səbəbi Azərbaycan xalqının ermənilər tərəfindən qırğına məruz qalması olmuşdur. Ərəbcə «Dəf etmək» feilindən yaranmış «Difai» sözü də «müdafiə», «mühafizə etmək», «qoruma» mənasında ifadə edilir.

«Difai» partiyasının 1906-cı ilin payızında gizli surətdə yayılmış proqram bəyanatında deyilirdi: «Firqənin ələlxüsus təqib edəcəyi şəxslər o adamlar olacaqlar ki, camaat arasında təfriqə və şuriş salırlar və camaatın cahillərini dəstə-dəstə edərək, düşmən partiyalar yaradaraq, aralarına ədavət buraxırlar və bu vasitə ilə millətimizin məhv və nabad olmasına səbəb olurlar» [6,s. 241].

«Difai» partiyasının 52 maddədən ibarət proqramının başlıca müddəaları aşağıdakılardan ibarət idi : «Hərbi işlərdən, xarici siyasət, ümumi qanunvericilik, dövlət vergiləri, yüksək vəzifəli dövlət məmurlarının təyini və bəzi ciddi cinayətlərə dair məhkəmə işlərindən başqa, müsəlmanların bütün ictimai-iqtisadi, mədəni-maarif, dini-əxlaqi, məhkəmə-şəriət işləri dövrün tələbinə cavab verən islam qanunları əsasında fəaliyyət göstərməli olan «Difai» partiyasının və onun göstərişi ilə hərəkət edən idarələrin, məclislərin ixtiyarına verilir. Müsəlmanların mülki və şəriət məsələləri, yerli və ali orqanlara nümayəndələr təyini, məktəb və mətbuat işləri və s. hamısı partiyanın ixtiyarına keçir». Partiyanın proqramında «zəmanəyə müvafiq müsəlman iqtisadi və maarifi idarəsi» yaradılması, «müsəlmanların məhsulunun kənar tayfanın əlinə keçməməsi»ndən ötrü ixracat şirkəti nəzərdə tutulurdu [6, s. 242].

1907-ci ilin martında Yelizavetpol şəhərində bəzi taktiki və proqram məsələlərini həll etmək üçün Zaqafqaziya, Şimali Qafqaz və Krım əhalisinin müsəlman nümayəndələrinin iştirakı ilə qurultay keçirilmişdir. Qurultayda aşağıdakı qərarlar çıxarılmışdır:

1. Ümumi müsəlman ittifaqı təşkil etmək məqsədilə yaxın gələcəkdə belə bir qurultayın Krımda keçirilməsi, terror vasitəsilə hökumətin güzəştə getməsinə nail olunması;
2. Cari ilin yazında (1907-ci il) Qarabağda (Şuşa qəzası) «Difai»ni erməni «Xumbam»ına müqabil səviyyəyə qaldırmaq və rəhbər orqanlarını seçmək;
3. Hakimiyyət və məhkəmə nümayəndələrini hər şeydən əvvəl təşvişə salmaq;
4. Bakının müsəlman kapitalistlərinin köməyi ilə Ağdam stansiyasından Xocalıya qədər torpaqların yalnız müsəlman əhalisinin məskunlaşması üçün ermənilərdən pulla alınması.

5. Şuşalıların yalnız Şuşada yaşamasının məcbur edilməsi və Qarabağın müsəlman əyalətinə çevrilməsi.[5; s. 90]

Qurultaydan sonra «Difai» partiyası fəal surətdə öz ideyalarının müsəlmanlar arasında təbliğinə başladı və təşkilatın yeni şöbələri yaradıldı. Təşkilatın Bakı Komitəsindən əlavə Şuşada mərkəzi, Ağdam, Bərdə, Tərtər, Qaryagin, Cəbrayıl, Xocaqan, Kelnik, Naxçıvan şöbələri, Qarsda isə komitəsi yaradıldı. [1; f. 524, v. 14]

Bolşeviklər «Daşnaksütyun» partiyasına qarşı olduğu kimi, «Difai»yə qarşı da mübarizə aparmağa çağırırdılar. 1964-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan tarixi» kitabında «Difai» partiyasının yaradılması səbəbləri və fəaliyyət istiqamətləri yanlış şərh edilmişdir: «1905-ci ilin payızında Azərbaycanın Şuşa, Cavanşir, Qaryagin və s. qəzalarında tacirlərdən, qolçomaqlardan, burjua-mülkədar ziyalılarından və qismən də bəylərdən ibraət mürtəce «Difai» adlı təşkilat meydana çıxdı. Burjua-mülkədar ziyalılardan K. Mehmandarov, Ə. Ağayev, M. Hacinski təşkilata başçılıq edirdi. Müsəlmanları daşnakların basqınlarından müdafiə etmək pərdəsi altında çıxış edən «Difai» təşkilatı millətlər arası toqquşmaları qızıqsıdırmaqda iştirak edirdi. Onun fəaliyyətindəki əsas metodlardan biri fərdi terror idi. Bəzi hallarda «Difai»nin üzvləri daşnaklara kömək etməkdə təqsirləndirilən məmurlara qarşı terror tətbiq edirdilər».[2; s. 613]

Şübhəsiz ki, təşkilatın fəaliyyətində fərdi terrordan istifadəni inkar etmək olmaz. Lakin Azərbaycan türklərinin səsinin hökumət dairələrində eşidilmədiyi, etirazlarına, haqlı tələblərinə məhəl qoyulmadığı təqdirdə millətin mənafeyini satanlara qarşı hansı tədbirlərə əl atmaq olardı? «Difai» təşkilatının üzvü, Qarabağın Gülablı kəndinin sakini Hüseyn Əli oğlu tərəfindən Şuşanın general-qubernatoru V.N. Qoloşapov Azərbaycan türklərinə qarşı qırğında ermənilərə himayədarlıq etdiyi üçün 1906-cı il noyabr 8-də Tiflisdə qətlə yetirilmişdi.[1; f. 524, v. 18] Həmin ilin dekabrında Naxçıvan bazarında və Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində talana bais olduğu üçün podpolkovnik Enkel öldürülmüşdü.[1; f. 524, v. 18]

«Difai»nin Şuşa şöbəsinin üzvü Seyid Miri partiyanın tapşırığı ilə ermənipərəst siyasət yeritdiyi üçün 25 aprel 1907-ci ildə rus generalı Kreşçinskini və kazak zabiti Qazarovu aradan götürmüşdü. [1; f. 524, v. 2] «Difai» partiyasının fəaliyyətinə mane olduğuna görə Seyid Miri Yelizavetpol quberniyasının polismeysteri İsrafilbəyovu qətlə yetirmişdi.[1; f. 524, v. 2] Tərtər polis rəisi Felikinski, Şuşada «dəli sudya» adı ilə məşhur olan hərbi hakim ermənilərə havadarlıq etdiklərinə görə aradan götürülmüşdülər.[4] «Difai»nin Malibəyli şöbəsinin rəhbəri Əşrəf Məşədi İmran oğlunun verdiyi məlumata görə, 1906-cı ildə Malibəyli kəndində Xankəndi postunun strajniki Şahmərdanov müsəlmanların sirtini ermənilərə satdığına görə komitə tərəfindən qətlə yetirilmişdi. [1; f. 524, v. 14] Azərbaycan xalqının düşmənlərinə qarşı

terror tətbiq edildiyinə görə çar hakim dairələri «Difai»ni «Müsəlman döyüş partiyası» adlandırır.[1; f. 524, v. 20]

1909-cu ildə «Difai»nin fəaliyyətinə son qoyuldu. Partiyanın lideri Ə. Ağayev Türkiyəyə mühacirət etdi, onun fəal üzvləri, o cümlədən M. M Axundov, A. Rəfibəyov, H. Usubbəyov, Ə. Xasməmmədov, M. Rəfiyev, Cavad və Muxtar Qaziyevlər, A. M. Pişnamazzadə, M. Həmzəyev, Hacı Əli oğlu beş il müddətinə Qafqazın hüduqlarından kənara sürgün edildilər [1; f. 62, v. 165].

1907-ci ilin mayında yeni müsəlman partiyası «Müdafiə»nin əsası qoyuldu. Özünün yaydığı müraciətnamədə “Müdafiə” partiyası bəyan edirdi ki: “Müsəlmanlar! “Müdafiə” adlı yeni partiya təsis olunmuşdur. Təxminən «Difai»nin proqramı ilə işləyəcək bu partiya Yelizavetpol quberniyasının qərb hissəsində və Tiflisə yaxın qəzalarda fəaliyyət göstərəcəkdir. Bu partiya müsəlmanların ictimai həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməyi, onların arasında cəmiyyət və birliklər yaratmağı, maarif və mədəniyyətin inkişafı qayğısına qalması öz qarşısına əsas vəzifə kimi irəli sürmüşdü[3,s.17]. Tiflisdə qeyri-leqal şəkildə fəaliyyət göstərən «Müdafiə» partiyasının rəhbəri korpus topoqrafi, polkovnik İbrahim ağa Vəkilov olmuşdur.[1; f. 132, v. 65] Bəzi mənbələrdə isə partiyanın yaradıcısı kimi İsmayıl xan Ziyadxanov, Cəfər Axundov və İsmayıl xan Ədilxanovun adları çəkilir [6,s. 240].

Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarında daha çox fəaliyyət göstərən «Müdafiə» təşkilatının ömrü uzun olmasa da, təşkilat 1909-cu ildə fəaliyyətini dayandırmışdır. O, Azərbaycan milli hərəkatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Əslində «Müdafiə» təşkilatı «Difai» partiyasının proqramını qəbul edən və onun fəaliyyət metodlarını əsas tutan bir təşkilat olmuşdur. Lakin Azərbaycanın Yelizavetpol, Şəmkir, Zəyəm, Qazax, Borçalı və s. mahallarının nümayəndələri «müstəqillik» naminə öz partiyalarına «Müdafiə» adı verilmişdir. [6; s. 240]

«Difai» partiyası kimi «Müdafiə» təşkilatının da amalı Qafqaz müsəlmanlarının ittihadı, ümumi düşməyə qarşı mübarizə birliyi, Azərbaycan xalqının azadlığı, maarif və mədəniyyətin dirçəldilməsi, cəhalətə, nadanlığa və geriliyə qarşı mübarizə motivlərinə söykənirdi. Təşkilat erməni daşnaklarına qarşı mübarizədə uğur qazanmaq üçün millətin içərisindəki alçaqların, xainlərin, satqınların kökünü kəsməyə, hökumət məmurlarına həddini göstərməyə çağırırdı. O, bildirirdi ki, «Müdafiə»nin silahlı əli heybətli cəllad kimi həmişə yada salacaqdır ki, müsəlmanları daha bundan sonra incitmək olmaz.

«Qeyrət» təşkilatı da yuxarıda adları çəkilən qurumlar kimi erməni təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq, Azərbaycan türklərinin namusunu, qeyrətini, milli mənafeyini qorumaq məqsədi ilə yaradılmışdı. Arxiv sənədlərində «Qeyrət» təşkilatının 1906-cı ilin avqustunda Yelizavetpol şəhərində yaradıldığı qeyd olunur[9; f. 276; v. 1-3]. «Qeyrət» təşkilatına Ələkbər bəy Rəfibəyov rəhbərlik edirdi. Bəzi tədqiqatlarda «Qeyrət»in Şəfi bəy Rüstəm-

bəyov tərəfindən yarandığı qeyd olunmuşdur[10,s.87]. Təşkilatın sıralarında Xəlil bəy Xasməmmədov, Ələkbər Quliyev, Qafar Rəfiyev, Xanlar Xanəli Ağa oğlu və başqaları fəaliyyət göstərirdilər [9; f. 276; v. 1-3]. «Qeyrət» təşkilatının iclasları hər həftə Yelizavetpol şəhərinin baş məscidində keçirilirdi. Təşkilat öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün xalq arasında təbliğat aparır, onların müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə çalışır və bu məqsədlə imkanlı adamlardan ianə toplayırdı.

Nəticə. Erməni-azərbaycanlı münafişəsi Azərbaycan milli hərəkatının inkişafına böyük təkan vermişdir. T.Svietoçovski yazırdı ki, bu münafişə “Azərbaycan müsəlmanlarının birliyi üçün katalizator rolu oynamışdır. Azərbaycanlı-erməni savaşı ilk olaraq müsəlmanlar arasında yerəl və məshəb ixtilaflarını aşan bir həmrəylik yaratmışdır” (10, s.70).

Erməni-azərbaycanlı münafişəsi hər iki tərəfdən çoxlu qırğınlara səbəb olsa da, Azərbaycan milli hərəkatının inkişafında çox mühüm rol oynamışdır;

- Bu münafişədə Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi arasında milli birlik ideyasını gücləndirdi. Xalqımız erməni təcavüzünə qarşı yalnız əlbir mübarizə aparmaqla qələbə çalmağın mümkün olduğunu başa düşdü.

- Bu münafişə kütlələrin siyasi şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynadı. Münafişənin aradan qaldırılmasında hakimiyyət dairələrinin erməni-pərəst mövqeyi bir tərəfdən xalqın hökumətə olan inamını azaltdı, digər tərəfdən hökumətin ikiüzlü siyasətinin arxasında mürtəcə «parçala hökm sür» ideyasının gizləndiyini üzə çıxardı.

- Münafişə Azərbaycan milli hərəkatının inkişafına ciddi təkan verdi, əvvəllər kor-təbii mübarizə aparan xalqın təşkilatlanmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Eyni zamanda, milli hərəkatın düzgün səmtə yönəldilməsinə ciddi təsir göstərdi. Milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimi M.B.Məmmədžadənin qeyd etdiyi kimi, bu münafişədən sonra Azərbaycan milli hərəkatı div addımları ilə irəliləməyə başladı.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. ARDA, fond 62, siy. I, sax. vah. 59, v. fond 524, siy. I, sax. vah. 18, v. 14; fond. 524, siy.I, sax. vah. 18, v. 18; fond. 524, siy.I., sax. vah. 20, v. 2 fond 524, siy. I, sax. vah. 20, v 2; fond 524, siy. I, sax. vah. 31, v. 67; fond 524, siy. I, sax. vah. 18, v. 14. fond 524, siy. I, sax. vah. 3, v 20. fond 62, siy. I, sax. vah. 35, v. 165; fond. 524, siy.I, sax. vah. 18, v. 14.

2. Azərbaycan tarixi. II hissə. Bakı, 1964. 613 s.

3. Документы по русской политике в Закавказье, Баку, 1920. с.17.

4. «Azerbaycan», yıl 40, sayı 250, 1990.

5. Məmmədov X., Məmmədov N. Erməni iddiaları və Azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı, 2008, s. 90.

6. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. s. 240; s. 241; s 242.
7. Наджафов Б. Лицо врага, т. I, Баку 2001, с. 211.
8. Siyasi tarix. I hissə, Bakı, 1995.
9. SPİHMDA, fond 276, siy 8, iş 170, qov. 6, v 1-3
10. Sviətoçovski. T. Rus Azərbaycanı (1905-1920). İstanbul. 1990.